

Наталія Вяткіна, Аміна Кхелуфі, Ксенія Мирошник, Наталія Рева

“ЗБЕРЕЖЕНЕ І ВТРАЧЕНЕ”. СПРОБА СПОГАДІВ ON-LINE¹

Частина II

Дух оновлення і «Філософська думка»

Аміна Кхелуфі: *Пані Наталіє, минулого разу ви розповідали про філософські журнали кінця 80-х – початку 90-х. Ми говорили, зокрема, про «Філософську думку». Хотіла б запитати, які тоді ще існували філософські видання і які матеріали користувалися найбільшою популярністю?*

Наталія Вяткіна: Цікавим виявився досвід видання квартальника «Політологічні читання» на базі «Філософської і соціологічної думки» у співробітництві з професором університету Альберти (Канада) Богданом Кравченком.

Пригадую, що був такий літературно-філософський журнал «Новый круг», його редагував Андрій Мокроусов. Якийсь час існував філософський журнал «Генеза» Наукового товариства «Гуманітарна колегія». Видавалися нові альманахи, збірки перекладів, збірки статей після конференцій з питань мови, семіотики. Окреме явище – видання «Критика», дуже змістовне, сучасне. Але це вже ХХІ століття й інша історія.

Повернімося в 90-і. У вересні 1993 року почав виходити журнал «Політична думка». Історик Володимир Полохало, колишній викладач історії КНРС в університеті Шевченка, був його шеф-редактором. Пригадую, що Полохало був одним із тих, хто поїхав на так званій «з'їзд Єльцина», був учасником демократичної платформи, яка тоді утворилася всередині компартії. Трохи згодом він перший зі складу партійного бюро університету ім. Тараса Шевченка подав заяву на вихід з партії. Ми зустрілися з ним на Установчих зборах асоціації викладачів вишів, яку він очолив.

У той час таких ініціатив було чимало, але вони дуже швидко зникали, переважно через брак коштів, а також через стрімкий процес утворення політичних партій, які відтягнули сили від громадських організацій. Це був цілком закономірний процес формування демократичних інституцій в країні. Наші колеги, зокрема Євген Бистрицький, Олег Білий – активно працювали в цьому журналі (на жаль, зараз не пригадаю всіх, хто був задіяний). Пам'ятаю, безумовно, Джеймса Мейса, який доклав чимало сил до

© Н. Вяткіна, А. Кхелуфі, К. Мирошник, Н. Рева, 2021

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Філософія в Україні 60–80-х років ХХ століття». Першу частину цього інтерв'ю див.: Вяткіна, Н., Кхелуфі, А., Мирошник, К., & Рева, Н. (2020). «Збережене і втрачене». Спроба спогадів on-line. *Sententiae*, 39(2), 226-240. <https://doi.org/10.31649/sent39.02.226> Посилання на неї подаються у квадратних дужках із зазначенням «Частина I» і номером сторінки після коми й скорочення «с.». Наприклад: [Частина I, с. 236].

цього журналу. Це було цікаве, змістовне й потрібне видання, але потім воно втратило фінансування та, на жаль, як і більшість таких нових видань того часу, припинило своє існування. Зараз є інтернет-видання з такою назвою, але воно не академічне.

К. М.²: *Хотілося б дізнатися, як ви відчували атмосферу й настрої того часу, кінця 80-х – початку 90-х?*

Н. В.: Спробую. Ми всі раптом усвідомили, що можна відірватися від читання старих книжок і підпільних передруків і почати діяти, а згодом – навіть змінити професію, що багато хто з нас і зробив. До прикладу, історик Данило Яневський (до речі, завдяки саме Данилу Яневському журнал розпочав видавничу діяльність) і філолог Борис Клименко, які починали в Юрія Прилюка у «Філософській думці» (Данило Яневський був акредитований від журналу у Верховній Раді, а Борис Клименко працював у журналі й газеті «Український оглядач»), перейшли до професійної журналістики, не полишаючи при цьому наукової роботи. Це збудження від нової інформації, що масово почала друкуватися в «грубих» літературних журналах, можливість відкрито висловлювати свої думки, об’єднуватися із однодумцями, створювати нові інформаційні агенції і видання, реалізовувати власні творчі задуми – воно передавалося, як нині передається коронавірус.

Нові видання, творчі об’єднання, видавництва виникали одне за одним. Поети й письменники, як визнані, так і невизнані, не кажучи про філософів, разом із тими, хто вважав себе філософом, могли самотужки, за власні або спонсорські кошти, видавати свої твори. Була й украй позитивна тенденція – видавати твори забутих або колись заборонених авторів усіх жанрів літератури, філософії й науки. До речі, слово «спонсор» увійшло в наше життя саме тоді.

Редакція журналу «Філософська думка» багато років була місцем такого собі вільного обміну ідеями, новинами, дружнього спілкування. Пізніше з’явилися ідеї, які мали редакційно-видавничий і журналістський характер – якось трансформувати журнал, щоб він був сучасним, привабливим. Хоча це, загалом, були технічні проблеми, а ще фінансові, бо зі змістом питань не виникало, – редакційний портфель був заповнений вщерть. Характерно те, що раніше не виникало потреби робити науковий журнал зовні привабливим. Навіть комп’ютерний набір, верстка, як я вже казала раніше, були технічною революцією в журнальній справі Академії наук. За часи Перебудови й у перші роки незалежності це був серйозний крок уперед. Це була докорінна технічна перебудова галузі – перехід на дотипографську підготовку верстки журналу й навіть перехід до виготовлення фотоформ на базі створеного нами видавництва гуманітарної літератури «Абрис». Деякі співробітники редакції (переважна меншість) відмовлялася від переходу на комп’ютерну верстку, із тієї причини, що робота з комп’ютером, мовляв, шкодить здоров’ю. Досить довго тривала ця «еволуція» редакторського цеху, але зрештою нове перемогло.

У центрі всіх процесів у журналі й навколо стояла потужна, у прямому й непрямому сенсі, особистість Юрія Прилюка. З огляду на неабияку його активність заступника головного редактора, Володимир Шинкарук вирішив передати йому журнал, і призначив головним редактором (1989), порушивши тим самим тривалу академічну традицію. Наша трійця з Юрієм Прилюком і Мирославом Поповичем, яка здружилася ще на створенні «Філософської дамки», тобто згаданої мною вже гумористичної стінгазети

² Ініціали в тексті інтерв’ю означають, відповідно, А. К. – Аміна Кхелуфі, Н. В. – Наталія Вяткіна, К. М. – Ксенія Мирошник, Н. Р. – Наталія Рева.

[Частина I, с. 237], і на організації різних інститутських заходів, намагалася змінити курс журналу на публікації сучасних досліджень, перекладів іноземних текстів. Саме переклади сучасної філософської літератури, критичні її огляди, інтерв'ю з відомими науковцями опинилися серед найновіших жанрів журналу. У своїх задумах ми не були самотні, ми тільки підхопили тенденції, що були на часі. За зразок ми брали, зокрема, британський аналітичний журнал *Mind*, оскільки в нашому відділі він був дуже популярний (тоді наша інститутська бібліотека передплачувала це видання або отримувала за обміном – цього детально я не пам'ятаю), і різні інші журнали з аналітичної філософії та логіки. Я перекладала деякі статті з англійської мови добровільно. Потім перекладала резюме до статей англійською, теж добровільно. Я сама їх запропонувала ввести до журналу, то вже нікуди було подітися, треба було робити. А коли журнал розжився якимись коштами, платили мені п'ять-шість рублів за резюме. Структура ж нашого журналу визначалася ще й тим, що за часів перебудови сформувалося Відділення соціології в межах Інституту філософії, яке наприкінці 90-го виділилося в окремих Інститут соціології. Спочатку, у вісімдесятих, журнал відображав обидва напрями діяльності Інституту філософії, а потім, ще за життя Юрія Прилюка, це був тематичний журнал, з'явилися нові рубрики й переклади.

К. М.: *Хто, на вашу думку, окрім Юрія Прилюка, становив «ядро» журналу?*

Н. В.: Мушу зауважити, що я досить однобічно (цього дуже важко уникнути!) висвітлюю діяльність «Філософської і соціологічної думки» того часу, згадуючи лише те, що було близьке і запам'яталося особисто мені.

Микола Тарасенко, Віталій Табачковський, Степан Кошарний, Юрій Іщенко, Світлана Іващенко. Я вже не кажу про Ларису Малишевську, фахову журналістку з чималим досвідом, яка впродовж багатьох років була душою колективу й високопрофесійним літературним редактором. Мені здається, Юрій Іщенко, нині професор Інституту соціальних наук при Президії НАНУ, міг би набагато більше розповісти саме про науково-редакційну діяльність, як вона виглядала зсередини процесу. Про Світлану Іващенко в цьому плані я вже говорила у першій частині інтерв'ю.

При журналі було створено Експертну групу, до складу якої входили правознавець Віталій Крюков, соціолог Леонід Фінберг, історик і культуролог Вадим Скура-тівський, соціолог і публіцист Володимир Жмир, Костянтин Сігов (в той час аспірант Інституту філософії). Експерти створили проект першого закону про вибори до Верховної Ради України.

До діяльності журналу було залучено чимало людей, із якими ми дружили в ті часи. Деякі з них згодом перетворилися, м'яко кажучи, на наших ідейних опонентів. Наприклад, Михайло Погребинський, який був колись довіреною особою Юрія Щербака на виборах ще до Верховної Ради СРСР, і за тих буремних часів познайомив нас із Глібом Павловським, Симоном Кордонським, В'ячеславом Ігруновим, російськими політиками і журналістами. Усі вони належали до дисидентських кіл за радянських часів, а пізніше кожен із них пішов своїм шляхом, що з моїм жодного разу з тих пір не перетинався. Наша Експертна група при журналі організувала, як би нині назвали, експертну зустріч «Крок назустріч-1» (1992), сценарій якої мені довелося створювати в кают-компанії судна, що було пришвартоване до Річкового вокзалу. Ми запросили тих політологів-експертів, яких я вище перелічила, та відомих російських філософів Еріха Соловйова, Вадима Межуєва. Уже на початку 90-х впадала в око розбіжність поглядів українських і російських експертів (політиків, журналістів, філософів) на одні й ті ж події. Це була остання спроба знайти спільну мову, але вона виявилася марною.

Про Депутатський клуб ми вже говорили раніше. Вважаю, що клуб створив передумови для обміну думками між політиками і громадськими діячами в публічній сфері. Не-телевізійний формат без показушності якось виглядає ближчим до суті обговорюваних питань. Щось найближче до такого формату влаштовує останніми роками команда Київського Аспен-Інституту.

До речі, мені довелося побувати довіреною особою Мирослава Поповича.

А. К.: *Якою була роль довірених осіб? Чим саме ви займалися?*

Н. В.: Це була, насправді, ціла команда, передвиборчий штаб. Ми допомагали у підготовці до виборів 1990 року: брали участь у створенні ідейної, змістової платформи нашого кандидата, писали тексти листівок, організовували друк усіх матеріалів, влаштовували зустрічі Мирослава Володимировича з потенційними виборцями, іншими кандидатами в депутати демократичного напрямку або із прибічниками згаданої вже Демплатформи, співпрацювали з представниками їхніх штабів. Усе відбувалося переважно в приміщенні відділу логіки наукового пізнання (так тоді називався відділ логіки і методології науки). У тому ж приміщенні трохи раніше відбувалися й засідання Київської міської організації Товариства «Меморіал», що ми його створили разом із Юрієм Прилюком. Перші засідання інститутського осередку Народного Руху теж збиралися у цьому ж таки відділі логіки. Безумовно, визначальну роль відіграла особистість Мирослава Володимировича, навколо якого ми всі гуртувалися. Але кожен обирав свій шлях у політичному різноманітті.

А. К.: *Якою була історія виникнення газети «Український оглядач»?*

Н. В.: Одного разу в Інституті ядерних досліджень НАНУ, де Мирослав Володимирович мав передвиборчу зустріч, ми познайомилися з таким собі демплатформівцем, який був, здається, партгором того інституту. Через деякий час, спілкуючись із нами, він запропонував заснувати газету від імені громадських професійних організацій, на яку обіцяв знайти кошти. З коштами виявилось не так просто, хоча на початку він трохи допомагав.

Отже, газета «Філософський оглядач» (1991-1993) стала газетою Філософського товариства України, головою якого був Мирослав Попович, і Соціологічної асоціації, головою якої був тоді Володимир Волович. Мені ж запропонували очолити газету від правління обох організацій.

Це також було виведенням філософії в публічний простір. Я влаштовувала круглі столи із залученням експертів з відділів Інституту філософії, а також інших інститутів НАНУ, університетів, громадських організацій. Один із пам'ятних «столів» мав назву «Мова політики і політика мови». Нещодавно я перечитала цю дискусію й думаю, що треба наново її опублікувати, тільки знайти би перед цим український варіант, унікально перекладений моїм літредактором Віктором Баришполем. Надія тільки на Леоніда Фінберга, нашого невтомного літописця, який зберіг усі випуски газети.

Повертаючись до теми філософських журналів, пригадую, що до 1991-го року й пізніше, ми читали «Вопросы философии» і «Философские науки», чимало українських філософів друкувалися в них. Остаточо спілкуватися з ними ми припинили тільки після 2014-го року.

Яскравим і незабутнім був журнал «Всесвіт», який мав великий вплив на життя творчої публіки ще з 60-х. Деякі філософи знаходили там місце роботи, як, наприклад, Сергій Васильєв, пізніше наш колега з відділу логіки, Вадим Скуратівський, якого довгі часи не брали до жодного інституту. Там перекладалися славетні твори західної

художньої літератури, які й досі вважаються неперевершеними. Там друкувалися й філософи, і відомі літератори.

Традицію «Всесвіту» частково перейняли й ми. До редакційної ради «Філософської і соціологічної думки», яку ми створили на західний кшталт, приносили статті з інших галузей, не тільки філософські. Серед авторів з'явилися письменники, журналісти, мистецтвознавці, етнографи. Концепція журналу змінювалася, дедалі більше орієнтуючись на міждисциплінарні дослідження. Найцікавіше, як відомо, відбувається на стику дисциплін. Хоча це має свої вади. Кажуть, що цей підхід «розмиває» точність, але на тому етапі так звані мультидисциплінарність, інтердисциплінарність – хоча й не у фундаментальному вигляді – зіграли вагому роль у наповненні як журналу, так і газети. А в газеті тематика була ще й значно вільнішою: ми друкували переклади Марка Білорусця й вірші Ігоря Померанцева, працю Наталії Паніної про методику й техніку соціологічного дослідження, соціологічні дослідження Леоніда Фінберга, вірші Ольги Седакової, перше інтерв'ю відомого дисидента Володимира Маленковича, у його перший приїзд в Україну – у той час це хвилювало нашого читача, тоді ми всі ще були разом...

А. К.: *Як, на вашу думку, оновлений журнал вплинув на тогочасну філософську пресу? Чи відбулися якісь істотні зміни?*

Н. В.: До «Філософської і соціологічної думки» філософські видання мали суто академічне наповнення. Концепції як такої не було (яка може бути інша концепція окрім марксизму-ленінізму?). Можливості формувати якийсь власний характер, концепцію видання з'явилися тільки наприкінці вісімдесятих, коли на очах змінювався світ, з'являлися нові можливості, якась альтернатива, що стала реальністю з 1991 року, коли розвалилися СРСР і компартія.

Змінилися рубрики, стали запрошувати людей з інших галузей, як-от математична лінгвістика, математика, теоретична фізика, космологія, сучасна біологія. Це були дослідники з інших інститутів, які брали участь у семінарі відділу логіки наукового пізнання. Хоча мушу зазначити, що філософія представниками природничих (і навіть інших гуманітарних) дисциплін була засвоєна на рівні діалектичного матеріалізму та його законів. Один фізик-теоретик у своїй доповіді апелював до закону єдності й боротьби протилежностей і закону заперечення заперечення. Більше того, науковці навіть самі й вимагали певної прив'язки до цих «законів», бо це було зручно – закони все пояснювали простим посиланням на них.

А. К.: *Хотіла б запитати, якою була практика рецензування у «Філософській думці» за часів СРСР? Чи платили гонорари рецензентам і авторам?*

Н. В.: Про гонорари рецензентів я не пригадую, але за публікацію всюди платили. Авторам платили невеличкі гроші, бо бюджет був скромний, але платили. Про гонорари рецензентів більше можуть знати колеги, про яких я вже згадувала. Колись були навіть рекомендації відділу науки ЦК щодо публікації в журналі. Тобто якусь фільтрацію все це проходило. Потім ці рекомендації грали дедалі меншу роль і зовсім втратили вагу десь наприкінці вісімдесятих. На початку 90-х уже склалася певна практика просто надсилати статті до Редакції.

Н. Р.: *Чи потребувався якийсь статус, щоб друкуватися в журналі, чи свій матеріал міг подати будь-який студент?*

Н. В.: Наскільки я пам'ятаю, до оновленого журналу будь-хто міг податися. Серед авторів з'явилися нові імена. Абсолютно необов'язково було мати статус. Головним був зміст, його актуальність, оригінальність і ґрунтовність.

А. К.: *Розвиток технологій сьогодні дає можливості створювати якісні електронні ресурси, у тому числі й із філософії. Це може зарадити бракові фінансування, з одного боку, а з іншого – посприяти масштабнішому поширенню ідей. Чи були у вас плани створити онлайн ресурс?*

Н. В.: *Ідеї створити електронний журнал носяться, як то кажуть, у повітрі. А поки що я читаю англomовні блоги й електронні видання, які є у вільному інтернет-доступі.*

Існує якась ілюзія, що онлайн-видання майже нічого не коштують. При цьому забувають або не знають, що так званий хостінг оплачується, як і решта інтернет-послуг в купі з електроенергією, орендою чи купівлею сервера і ліцензійного софту. Навряд чи хтось захотів би за все це сплачувати зі власної кишені. Хоча можна було б, звичайно, розпочати справу й «у гаражі», тобто з домашнього старенького ноутбука – була б ідея. Але її немає! Добре було б на початку створити проєкт, але спільної думки щодо цього немає, немає й однодумців.

Н. Р.: *Як ви вважаєте, чи взагалі потрібно такий новий український філософський журнал намагатися створювати за західними стандартами, щоб конкурувати із західними журналами й бути з ними приблизно на одному – а, можливо, і вищому – рівні? Чи краще сучасним українським дослідникам надсилати статті в ці західні журнали, публікуватися там, говорити гучно про нашу філософію і дослідження? Наприклад, нещодавно у видавництві Springer я побачила книгу про африканську логіку, про яку ми в Україні взагалі нічого не чули. Може, варто робити те ж саме – про Україну заявляти на Заході?*

Н. В.: *Африканське користується попитом унаслідок подій в США і процесів відновлення історичної справедливості щодо колишніх колоніальних народів, а щоб українське було комусь цікаве, окрім нас самих, треба над цим працювати. Хоча, як не існує української, так не існує й африканської філософії, це лише географічні поняття. З цим не погодяться прибічники національної унікальності, яка, безумовно, є, але в дуже вузькому сегменті, пов'язаному з етнологічними дослідженнями походження вірувань, символів, міфів, національної ментальності, історичних реалій тощо. Але в решті досліджень ми не є конкурентоспроможними. Ми з вами вивчаємо логіку, читаємо англійською журнали, і говоримо англійською, обговорюємо англomовне надбання і сучасні проблеми, сформульовані переважно англійською. І це спадок так званої англосаксонської школи, яка є цікавою для нас, ми намагаємося щось від неї засвоїти (я не чіпаю франкофонів, германістів і дослідників Сходу). Але ми не живемо в англосаксонській країні, не дотичні до тих реалій, деякі навіть не могли там побувати. Ідеться не тільки про рецепцію західного. Хоча в цьому плані вважаю себе європоцентристкою, і думаю, що є такий бренд, і він мені цікавий. І я ще не дослідила його досконально. Володію англійською, але чим кращими стають мої мовні навички й розуміння, тим сильніше відчуваю, що я не англійка чи американка. Є такі способи пояснення філософських речей, настільки тісно пов'язані зі способом існування, що ними ніхто з нас не володіє, навіть на рівні реалій повсякдення. Звісно, є люди, що мали можливість пожити на Заході, повчитися там, і вони вже володіють англійською як native speaker (хоча це теж потребує постійного практикування). Поки ми не досягли схожого рівня, я вважаю хибним делегувати (а насправді це – перенесення відповідальності) західній спільноті оцінку нашого рівня діяльності і способу існування. Слід формувати свою власну спільноту (і насправді вона існує), в якій можуть оцінити досягнення колег, а інакше це буде пасивне сприйняття й бажання сподобатися тій, бува що й посередній, спільноті, чия оцінка узалежнить і дасть у підсумку викривлене*

сприйняття досягнень світової науки взагалі. Коли потрапляєш на європейські або американські конференції чи до університетів, помічаєш, що весь філософський світ поділений на умовні спільноти, які займаються своєю окремою тематикою, вузько спеціалізованою. Інколи одна група авторів не посилається на іншу групу, навіть якщо це одна й та сама тема, а розбіжність у поглядах на той самий предмет, здається, не така вже й суттєва. І з цими посиланнями можна наразитися на небезпеку відторгнення, якщо не знати, що саме лежить у підґрунті цих розбіжностей. Тому перше, що я роблю, знайомлячись із якоюсь новою працею, це заглядаю до посилань на літературу. Але пошук таких однодумців коштує часу й зусиль.

А всі ці закриті видання, які можна читати тільки за великі гроші – що вони дають? Натрапила на статтю, яка мені цікава. Глянула на статистику – жодних посилань. Доступу немає – журнал дорогий, треба платити за онлайн-читання, а наші наукові інституції – з обмеженим доступом до таких видань і без коштів. Який сенс публікуватися в цих Web of Science і «Scopus» за таких умов, коли ніхто публікацію не читає і не посилається на неї? Навіщо робити обов'язковими публікації в них? Чому, зрештою, хтось із чиновників позбавляє мене права вибору? На мою думку достатньо, якщо дослідник публікуватиметься в наших журналах зі своїми цікавими матеріалами. А захоче, чи у нього буде потреба подавати статтю до зарубіжного видання – Бог у поміч! Корисними могли би стати для зарубіжного читача спеціалізовані *реферативні журнали* англійською й іншими мовами. Такі журнали існують давно – з математики, фізики, бо вони встановлюють пріоритети в наукових дослідженнях і відкриттях. Для цього не треба великих коштів. Усі могли би бачити, хто і що пропонує УСІМ читачам, і вітчизняним, і зарубіжним. Ловіть ідею!

К. М.: *У чому, на Вашу думку, полягає проблема вітчизняної філософської преси?*

Н. В.: Наша проблема в тому, що маємо гостру нестачу публічної критики. Ти публікуєшся в журналі, а жоден колега не те, що не похвалить, навіть не прочитає, не кажучи вже, що відгукнеться. Я колись почувла: «ніхто нікого не читає» – ми просто не читаємо праці колег.

Нашій філософській пресі не вистачає самоіронії, легкості, дотепності. Нам треба мати хоч би філософську сторінку, яка створювала би простір для таких іронічних смішливих інтерпретацій і вільніших способів подачі, які можна зустріти на сторінках «New Philosophy» й у різних філософських блогах наших зарубіжних колег.

Чи може філософія зацікавити нефілософів?

Н. Р.: *Скажіть, будь ласка, чи правильно ми зрозуміли, що до філософського журналу ви запрошували також не філософів? Яким тоді було ставлення до філософії? Бо зараз, коли ми кажемо, що навчаємося на філософському факультеті, люди не розуміють, що можна з такою освітою робити. Чи було таке ж ставлення до філософії в Радянському Союзі?*

А. К.: *І наскільки високим був рівень знання філософії серед нефілософів? Наскільки я знаю, сьогодні непрофільним факультетам викладають філософію дуже неякісно. У студентів складається викривлене розуміння філософії, вони не хочуть продовжувати її вивчення, бо думають, що це щось абстрактне, непотрібне й незрозуміле.*

Н. В.: У ті часи, коли я навчалася, філософія виглядала доволі екзотично на тлі всіх дисциплін і факультетів. Завдяки моїй мамі я рано зацікавилася філософією і вирішила вступати на філософський. Через юний вік мала дуже піднесене ставлення до філософії; думала, що це справа розвитку особистості, мислення, і саме це мене цікавило.

Таке ставлення збереглося й до сьогодні. Більше не знаю жодної спеціальності, жодного фаху, який би так само відкривав перед людиною цілий універсум можливостей. Будь-який напрям – цікавий, а нецікавого для філософа взагалі не існує.

А стосовно відгуків, які ви охарактеризували – з ними зустрічалися всі мої колеги. Завжди суспільство критикувало філософів, особливо за їхню нібито відірваність від життя й неочевидну корисність для суспільства.

Як відомо, за радянських часів на філософських спеціальностях викладали діалектичний матеріалізм. У будь-якому виші, навіть технічному, викладали філософію. Вона була дуже стислою, скороченою, але діалектичний матеріалізм викладався у всіх вишах і для всякого фаху. Пригадую, як проходила практику в Ади Корніївни Бичко в Будівельному інституті, здається, коли була вже на четвертому курсі. У величезній аудиторії-амфітеатрі я сиділа на найвищому з рядів і могла бачити студентів, які сиділи нижче. Усі щось конспектували, креслили. Темою лекції було «Ідеальне і матеріальне». І ось Ада Корніївна, зачитує в мікрофон дуже чітко і повільно: «Идеальное есть материальное, вложенное в человеческую голову, и преобразованное в ней», і повторювала це разів десять! Враження було таке, що студенти цього не сприймали, вони навіть не піднімали голів від своїх креслень. Після лекції я сказала про своє враження, на що Ада Корніївна відповіла, буцімто, інакше неможливо. Вона доручила мені вести декілька своїх семінарів. Семінарська група була осіб десь 15-20. Спочатку всі проговорювали підготовлені відповіді, як-от, що до Маркса філософія стояла на голові, а він її поставив на ноги. Але ніхто так і не зміг мені пояснити, що це означає. Тому я почала їм розповідати, як можна інакше на це дивитися. Коли лунав дзвоник, з аудиторії ніхто не йшов. Були й інші епізоди вдалого, хоч і короткочасного, викладання.

Гадаю, що багато в чому ставлення аудиторії до філософії залежить від викладача. Хоча більшість колег скаржаться, що, мовляв, студент нині пішов не той, не бажає читати, вчитися.

К. М.: Скажіть, будь ласка, чому ви вирішили не продовжувати викладацьку кар'єру?

Н. В.: По-перше, я не мала можливості викладати, бо, як вже казала, безпартійним випускником така можливість була закритою (хіба що в ролі асистента провінційного вишу) [Частина I, с. 233]. Спершу я працювала в Інституті філософії як старший лаборант і (з 1985) молодший науковий співробітник. Тільки з 91 року я відкрила для себе можливість займатися тим, що мені було цікаво – журналістською роботою, менеджерською діяльністю в міжнародних освітніх проектах тощо. Коротше кажучи, я не бачила для себе цікавої перспективи роботи, пов'язаної з викладанням. І тільки нещодавно я змогла себе трохи реалізувати у викладанні. На пропозицію колег я погодилася читати англomовний курс «Research Methods and Analysis» в Українсько-американському університеті Wisconsin, який нині називається Concordia. Мені довелося за короткий час створити свій власний курс і читати його впродовж шести років. Нині дещо змінився формат і вимоги до викладання лекцій, і я взяла тайм-аут на деякий час. Але це була дуже цікава пригода й виклик для мене. Завдяки цьому курсові мені довелося поглибити свої знання з економіки, менеджменту, бізнес-аналітики. До курсу вдалося вкласти й базові принципи формальної логіки, критичного мислення разом із початками теорії аргументації, і філософії та методології науки. І що найпривабливіше, усе це можна було викладати англійською та ще й в інтерактивному режимі. Який ще університет міг би у нас надати такі можливості?

Відділ логіки і методології науки

А. К.: *Минулого разу ви вже торкнулися теми історії відділу логіки, ви розповідали, як потрапили туди. Хотілось би трохи більше дізнатися про ваші перші кроки й перше враження від Інституту й відділу логіки. Яка була там атмосфера, що досліджували?*

Н. В.: Цитую Євгена Головаху, заступника директора Інституту соціології й першого головного редактора журналу «Соціологія»: «Життя дається один раз і його треба прожити в Інституті філософії». Завдяки якомусь чудовому збігу обставин, в Інституті філософії часів директорства Копніна і Шинкарука підбралася така критична кількість пристойних людей, яка визначала панівну креативну атмосферу спілкування, стиль роботи, рівень досліджень, і не дозволяла розгулятися руйнівним елементам, які прагнули цю атмосферу спотворити. Старші колеги мені здавалися найінтелектуальнішими людьми, яких пощастило зустріти в житті. Саме в ті часи – а я прийшла до відділу 1975 року, зібрався унікальний склад філософів, які були дуже різними у своїх уподобаннях, але всі гуртувалися довкола цієї унікальної тематики логіки наукового пізнання, проблем мови науки. Сергій Борисович Кримський був однією з ключових особистостей відділу. На пострадянському просторі нас ідентифікували так: Київська школа – це «Кримський і Попович», як бренд.

Мирослав Володимирович був тією унікальною людиною, яка знаходилася в центрі всього, що відбувалося як у відділі, так і в Інституті.

А. К.: *Чи відчувався тоді ще вплив Копніна, його настанови, дослідницький стиль, харизма?*

Н. В.: Те, що до нашого Інституту потрапила така могутня талановита людина, як Павло Васильович Копнін, було великим щастям. Він приніс до Інституту новий стиль взаємин, розв'язання питань, наукової роботи. Копнін фактично дав зелене світло розвитку проблематики, якою тоді почали займатися у відділі логіки наукового пізнання. Вона поставала як рецепція західної філософії й логіки науки. Цим відділ вирізнявся серед усіх інших. Варто сказати, що Сергій Борисович і Мирослав Володимирович доклали особистих зусиль до освоєння складних розділів математики, теоретичної фізики, математичної логіки, і спілкувалися зі своїми колегами з інших наукових центрів і зарубіжними колегами однією науковою мовою. Пізніше до відділу прийшли такі талановиті співробітники, як А. Артюх, В. Лісовий, П. Йолон, Ф. Канак (останніх двох можна вважати учнями й послідовниками Копніна).

Н. Р.: *Скажіть, будь ласка, чи був якийсь неформальний рейтинг серед відділів? Учоращій студент, який приходив до Інституту, міг потрапити до того відділу, до якого хотів, чи його направляли?*

Н. В.: Навіть не знаю щодо рейтингу, тоді ніхто так не ставив це питання. Звісно, що флагманом був відділ, який очолював тогочасний директор – це був відділ діалектичного матеріалізму. Там справді були зосереджені серйозні філософські сили. Історичний матеріалізм мав меншу популярність, але теж був потужним напрямом. Великою популярністю користувалися естетика, соціальна психологія. З активізацією Відділення соціології популярності набули соціологічні напрями. А відділ логіки просто любили, бо Попович, Кримський, Васильєв, Ішмуратов, Парохонський та інші були глибокими дослідниками й цікавими співрозмовниками.

Але такі непересічні особистості, як Олександр Іванович Яценко, Вадим Петрович Іванов, Вілен Сергійович Горський, Володимир Іванович Мазєпа, Валерія Михайлівна Нічик, Надія Павлівна Депенчук, Віталій Георгійович Табачковський, утворювали

персональні «центри тяжіння», були невід’ємною частиною і творцями неповторної атмосфери, що робила Інститут філософії привабливим місцем за тих «темних часів».

А. К.: *Чи відчували ви на собі результати кризи 1990-х років? Якою була ситуація в Інституті?*

Н. В.: Ми стикнулися з тим, що часами нам просто не платили зарплату. Треба було шукати додаткову роботу, і це навіть заохочувалося самим директором Інституту. Були такі періоди, що ми по дев’ять місяців не отримували грошей. А робота на сторони, звісно, вимагала часу й зусиль. Коли всі мої колеги захищали докторські дисертації, я працювала в Міжнародному Фонді Відродження, American Councils – треба було утримувати сім’ю, а така праця забирала весь час.

Логіка: минуле й сьогодні

А. К.: *Пані Наталіє, якщо порівнювати ситуацію й можливості, які були у відділі логіки в радянські часи й сьогодні, то які нові перспективи з’явилися? Які проекти, що ними нині займається відділ логіки, є особисто для вас цікавими й цінними?*

Н. В.: І тоді, і зараз можна було закінчити аспірантуру, друкуватися. Але тоді була можливість їздити на конференції, виступати там зі своїми темами з найперших кроків наукової роботи. Мені довелося брати участь у багатьох конференціях із самого початку заочної аспірантури. Мене, з перших кроків, сказати б, вкинули до великого світу, і я мусила всього навчитися. Але така можливість була створена! Її у відділі цю можливість мали всі аспіранти і співробітники. Ми їздили у відрядження, у той час це не коштувало так багато, як зараз. Сучасна ситуація є істотно складнішою. Тепер участь у конференціях визначається фінансовими можливостями й ентузіазмом самого співробітника. Державних коштів на відрядження я не отримувала з 1991 року. Академія наук зробила це приватною справою кожного. Річні звіти відображають саме ці можливості колег.

Але тяжкий фінансовий стан не позначився на текстовій продуктивності відділу. Відділ наполегливо і вчасно виконує планові теми, друкується, де тільки можливо, хоча наші колективні монографії переважно не бачать світу через брак коштів. Нинішній склад співробітників відділу і напрями досліджень відображають ту наукову політику, яку провадив Мирослав Володимирович. Насамперед ідеться про міждисциплінарність і структурно-аналітичний підхід. Тематика досліджень тому дуже різноманітна: від логіко-семантичних і логіко-лінгвістичних проблем, логіки дії і теорії аргументації – через філософію науки, системні дослідження – до культурологічних, етнологічних проблем, проблем біотики й біосистем, і це далеко не все. Зараз це розмаїття об’єдналося у спільній темі зі семіотики культури, над якою ми працюємо останнім часом волею Мирослава Володимировича, що сформулював нам останнє завдання за свого життя.

А. К.: *А куди переважно їздили?*

Н. В.: По-перше, це були Школи молодих філософів. Побувала в Домбаї, куди ми їздили разом з Валентином Омелянчиком, і я там мала доповідь. По-друге, відбувалися конференції з проблем онтології в Юрмалі, у Вільнюсі – з проблем філософії мови. Варто згадати школи, які колись організував Сергій Пролєєв в Алушті. Останню з них мені вдалося профінансувати від програми «Трансформація гуманітарної освіти», наприкінці моєї діяльності у Фонді Відродження. Проходили конференції в Одесі, Львові, Тернополі, Харкові. Існувала єдина регулярна філософська конференція – Все-союзна конференція з логіки й методології науки, яка в 1976-му відбулася в Києві. Наступна була в Паланзі, потім конференція з цієї серії, IX, проходила в Харкові й на неї, до речі, приїздив Юрій Лотман. Це було абсолютно забувньо!

Окрім того, декілька років поспіль відбувалися радянсько-фінські колоквиуми з логіки. Один із них відбувся в Литві, потім у Москві й у Телаві. Відбувся один радянсько-фінсько-польський колоквиум з логіки. Довелося мені також побувати на Аристотелівських читаннях у м. Цалка (Грузія) на запрошення Ніколая Зурабовича Чавчавадзе, директора Інституту філософії АН Грузії. Під час роботи в МФВ довелося робити доповідь на освітній конференції в Колумбійському університеті (США).

К. М.: *Якщо порівнювати комунікацію між колегами в минулому й зараз – чи помітно є різниця? Чим зараз живуть ваші колеги з Інституту?*

Н. В.: У нас завжди були цікаві і жваві дискусії на професійному рівні. Вони продовжуються й нині. Якраз перед карантинном започаткували семінар з філософії мови. Уже не один рік тривають так звані reading seminars – збираємося своїм Англійським клубом, читаємо якийсь великий філософський твір англійською й обговорюємо. До того ж, ми запрошуємо всіх охочих.

Пригадую, що колись ми писали одне одному листи... Було взагалі прийнято писати й відповідати. А тепер ми кудись поспішаємо, не встигаємо спілкуватися... Люди стали, як би точніше висловитися, «заощадливими». Заощаджують сили, час, не хочуть вступати в полеміку, не хочуть ділитися інформацією, досвідом, одним словом – «витрачатися» на когось, а головне – відчутно втратили інтерес, цікавість одне до одного, як людський, так і професійний.

Є й інші причини: сьогодні зібрати людей нелегко, хіба що на засідання відділу. Я завжди відвідую цікаві доповіді, навіть якщо тема безпосередньо не стосується того, чим я займаюся. Спілкування щодо «не твоїх» тем дає, як кажуть наші американські колеги, «більшу картину».

К. М.: *Хто з українських логіків є особисто для вас значущими та цікавими?*

Н. В.: Серед найцікавіших для мене можу назвати Ярослава Шрамка, який досліджує неklasичні логіки. Завжди цікавим для мене є Валентин Омеляничик, але тематика його досліджень дещо інша – він радше застосовує логіку (головним чином, модальну) до проблем аналітичної метафізики, когнітивної філософії й онтології, глибоко аналізуючи тексти античних і середньовічних авторів; перекладає з латини та з французької. Мені дуже імпонує те, чим займається Володимир Навроцький, чия область досліджень охоплює теми від філософії мови, комунікативної логіки дії і логічного аналізу спільних інтенцій і вірувань до теорії аргументації, індивідуальних і соціальних переконань. Дуже цікаві речі робить Андрій Васильченко, який досліджує базові проблеми й засади аналітичної філософії, метафізики й епістемології, логічної теорії дії, теорії об'єкта, долучаючи до цього психологічну проблематику. Васильченко й Омеляничик обидва є математиками за освітою, закінчили факультет кібернетики. Але їх обох більше цікавлять суто філософські проблеми з погляду аналітичної філософії. Тому вони, мабуть, не випадково опинилися в Інституті філософії. Попри тематичну різноманітність, нас із колегами об'єднує прихильність до аналітичної традиції, дослідження проблем раціональності, смислу, значення, онтології й метафізики, мови і мовлення, логіки дії і комунікації.

Уже, на жаль, немає з нами Анатолія Ішмуратова, унікального логіка. Йому можна було довіряти, покладатися на нього в переважній більшості професійних питань. І ще він був моїм постійним опонентом, і це було, зізнаюся, нелегко. Зараз мені бракує такого спілкування, що в його процесі можна тренуватися, зростати й загартовуватися. Сьогодні я не маю такого авторитету, якому би беззастережно довіряла. Колись Ішмуратов викладав курс логічного синтаксису в університеті. І я, перетворившись на сту-

дентку, ходила до нього на лекції і прослухала цей курс і аж два спецкурси поспіль. Мені було просто цікаво долучатися до його способу розв’язання проблем. Після нього немає кому читати такі курси – ні в Могілянці, ні в університеті Шевченка... Дуже багато що залежить від особистості.

Як викладати філософію?

Н. Р.: *Пані Наталіє, наскільки сьогодні логіка є популярною в Інституті філософії? В університеті Шевченка вона, на жаль, не дуже популярна, і на кафедрі приходить максимум одна нова людина на рік. І як, на вашу думку, можна заохотити студентів займатися логікою?*

Н. В.: Я не вважаю, що логіка не є популярною дисципліною. Просто при близькому знайомстві виявляється, що не всі готові наполегливо працювати, щоб її засвоїти. Хоча велику роль відіграє соціальний запит, який коливається впродовж років. Ірина Хоменко, завідувачка кафедри логіки, багато зробила й невтомно продовжує працювати над розвитком логіки на факультеті та поза його межами. Звісно, без Анатолія Конверського це не могло би відбутися (велика удача, що декан філософського факультету є логіком за фахом). Але передовсім відзначу грандіозні зусилля п-ї Ірини. Вона сприяла тому, щоб логіка стала спеціалізацією, це – великий здобуток. Професор Хоменко запрошує іноземних і вітчизняних фахівців до викладання цілих курсів. Це прогресивна і плідна практика. Мені пощастило прослухати декілька таких курсів. І на кафедрі працюють дуже гідні спеціалісти. Привертає увагу той факт, що переважно жінки викладають в університеті логіку, дарма, що всі люблять кепкувати з «жіночої логіки». У мене був колись такий жарт: коли мене питали, чим я займаюся, я казала, що я завідую сектором жіночої логіки. І коли просили пояснити, що це значить, я відповідала, що це – все те ж саме, що й у звичайній (чоловічій) логіці, але зовсім навпаки.

Мені подобаються студенти і студентки, які спеціалізуються з логіки, бо не один рік я рецензувала бакалаврські, магістерські праці й виступала в ролі опонента на захисті кандидатських дисертацій. Вони мають пристойну підготовку. Талановиті люди закінчують аспірантуру, але на кафедрі немає вільних штатних одиниць. Їм доводиться влаштуватися туди, де логіка не читається, і тоді вони викладають що завгодно, окрім логіки. Хоча логічна підготовка дається знаки в будь-якій дисципліні. Але такий стан речей – проблема нашої вищої освіти загалом. Якщо вже філософія визнана Міністерством освіти і науки не обов’язковою для викладання, то що казати... А щоб займатися логікою, потрібно щось знати. Не достатньо просто описати якусь проблему або явище, потрібно щось своє побудувати, формальну або неформальну модель/структуру, на якій інтерпретувати проблему/явище. Тому на логіку й не йдуть натовпом. Пам’ятаєте, як Вітгенштайн писав: «Логіка – це пекло». Мені це добре знайомо. Щоб розібратися в деяких темах, можуть піти роки.

Н. Р.: *А Вам не здається, що проблема може бути в тому, що філософію неправильно подають – не тільки нефілософам, але й на філософському факультеті дуже часто? Викладання побудоване на такій системі: тобі дають текст, ти читаєш його, а потім переказуєш. Може, якщо провокувати людей мислити самих, філософія стане цікавішою?*

Н. В.: Я можу частково погодитись. Але сама культура читання має розвиватися. Читання для філософа – як для балерини екзерсиси біля станка: треба обов’язково відмахати ніжкою, і кожна балерина, навіть світового рівня, починає ранок із цих екзерсисів. Читання першоджерел класиків філософії, та й сучасних авторів (тим більше,

що нині існують можливості для цього, не те, що в наш час), – це абетка засвоєння філософії. Але викладач, лектор, усе ж, не може приходити до аудиторії з готовими істинями. Потрібно провокувати слухачів до мислення. І для цього, до речі, існує вже опрацьована методологія критичного мислення. У західних університетах лектор приходить до аудиторії зі своїм запитанням і спонукає студентів шукати шляхи його розв'язання. За активність їм надаються додаткові бали. Так, до речі, окремо оцінюють активність в університеті Concordia. І коли певне запитання грамотно сформульоване викладачем, воно стимулюватиме відповідь студента.

Мій колега Андрій Васильченко, працюючи над своєю PhD дисертацією в Манчестерському університеті, побував у Оксфорді на запрошення професора Рома Харе (колись, у 80-і, той приїздив до нашого Інституту з доповіддю). Андрій розповідав, що саме так проводив заняття Харе. Він розпочав лекцію з того, що поділився тим питанням, що його він не міг, ніби, розв'язати самотужки. Студенти один за одним почали пропонувати професорові свої варіанти й незабаром почалася дискусія із застосуванням потрібних філософських понять. Кажуть, що в Оксфорді студентам не дають засинати на лекціях від нудьги.

Інше питання – це організація навчального процесу. Теодор Шанін, професор соціології Манчестерського університету, чимало роз'яснював, як має бути реорганізована освіта в пострадянських університетах: тільки три дні лекцій на тиждень для професора й доцента, решту днів студенти працюють самостійно, у бібліотеках чи деінде, а не змушені весь час сидіти на лекціях. Такі студенти мають час і можливість заробляти собі на життя, й університети зацікавлені в тому, щоби брати, наприклад, на обслуговування бібліотек своїх студентів. А хтось у цей час працює таксистом, встигає заробити собі гроші, і всі вони встигають попрацювати зі тьютором онлайн або наживо.

У нас, між іншим, склалося якесь неправильне розуміння тьюторської праці, окрім того, не готують тьюторів з філософії. Справжній англійський тьютор веде семінари, спілкується зі студентом чи аспірантом майже весь позалекційний час. Разом студенти, аспіранти, докторанти збираються, десь раз на тиждень чи на два, на колоквиуми. Потім ідуть до пабу, беруть собі якісь напої і невимушено спілкуються, а ще ходять разом дивитися кіно. Так відбувається в британських університетах.

А. К.: *Цікава інформація! А які, на вашу думку, світові методики викладання логіки й філософії є найбільш успішними й чи можемо ми їх адаптувати в українських реаліях?*

Н. В.: Узагалі, там нічого екстраординарного немає. Є, здається, лондонське видання з філософії, в якому містяться всі теми, що мають бути викладені в нормативному курсі філософії, і це переважно – історія філософії. Є програми з логіки, епістемології, конкретних розділів. Є спеціалізовані авторські лекції, які читають окремі професори, як в Могилянці. На мою думку, сучасний підхід – це авторські курси, а в нас їх обмаль.

Н. Р.: *Як ви думаєте, чи можливо авторські курси зробити в академічній сфері? Чи потрібно йти в неакадемічну?*

Н. В.: Думаю, що це можливо. Перші паростки виникають і в неакадемічній сфері. Через клубну неформальну діяльність поширення філософських ідей теж можливе. Це цікава форма, яка дозволяє привернути увагу ширшого кола людей. Попович, Кримський, Горський, Ішмуратов у своїх курсах часто виходили за межі нормативності та привносили своє особисте бачення. Кримський, зокрема, був людиною необмежених інтелектуальних можливостей: і музикант, і інтелектуал. Спілкування з ним було захопливим, хоч і небезконфліктним.

Сучасні філософські проекти в Україні

А. К.: *Так сталося, що логіка, як і філософія – це нішеві дисципліни, які не викладаються в середній школі. Як ви вважаєте, чи мають філософські дисципліни бути представлені в школі, і якщо так, то в якій формі?*

Н. В.: Працюючи нетривалий час директором Інституту модернізації змісту освіти, я порушувала це питання. Ви, мабуть, знаєте, таку методику Philosophy for Children, її в Україні активно впроваджують наші колежанки Юлія Кравченко й Надія Адаменко через Малу Академію Наук. На зустрічі з професором Джінваном Парком з Південної Кореї, який продовжує втілювати цей проект у світі (як учень і послідовник Метью Ліпмана, засновника проекту), ми в Інституті обговорювали перспективи впровадження курсу філософії в школі. Мирославу Володимировичу цей проект дуже сподобався. На тренінгу в America House я на власному досвіді спробувала, як ця методика працює. Вона годиться і для дошкільнят, і для всіх інших рівнів шкільної освіти. Такий підхід вводить дитину в мисленнєвий процес.

Щодо філософії в старших класах профільних шкіл, я мала певну програму та бачення, як це провадити. Але це вже інша розмова.

К. М.: *А які, на вашу думку, сьогодні українські філософські проекти варті уваги?*

Н. В.: Існує перекладацький проект наукових і філософських творів при видавництві «Фоліо». Філософські переклади видаються також і видавництвом «Темпора» під кураторством Тараса Лютого.

Існує проект «Філософські премії», який колись ми придумали вдвох з Євгеном Головахою, міркуючи, як відзначити наших близьких людей – Марію Злотіну і Юрія Прилюка. Започаткувала цей конкурс фактично компанія філософів на чолі з Мирославом Володимировичем, без конкретної прив'язки до Інституту філософії. Нині проведення конкурсу взяв на себе Інститут філософії й уже оголошено конкурс, до якого долучили нову премію – імені Мирослава Поповича.

Але найвагомим філософським проектом є п'ятитомовий «Європейський словник філософій» під редакцією Барбари Касен і Костянтина Сігова, над яким працювала потужна команда філософів і філологів, а мій колега Андрій Васильченко є його головним редактором (цьогоріч очікується вихід V-го тому).

А. К.: *Пані Наталіє, наприкінці хотіла би запитати, що Вас надихає, де ви черпаете силу?*

Н. В.: У мене є три таких речі. Перше – це ліс. Коли мені погано, або мучить якась проблема, я взуваю кросівки й біжу до лісу. За 20-60 хвилин усе минає. Хоча якщо все добре – теж треба бігти до лісу. Друге – музика. Коли я вмикаю джаз – синусоїда настрою і фізичного стану миттєво корегується. І третє – це логіка. Для мене це завжди «платонівська печера» (але в іншому сенсі), куди завжди можна заховатися. Є й інші засоби, щоби привести себе до ладу, але цих трьох речей зазвичай вистачає. Можна було б додати присутність у житті моєї онуки Єви, але це під жодну рубрику не підпадає, бо онука – це Сонечко!

А. К.: *Від імені всього нашого Товариства хочу подякувати вам за таку цікаву та приємну розмову. Бажаю вам наснаги та натхнення у вашій науковій (і не тільки) роботі.*

Н. В.: Дякую Вам.

Одержано / Received 15.09.2020

Natalia Viatkina, Amina Khelufi, Kseniia Myroshnyk, Nataliia Reva

“The saved and the lost.” Attempt to recall on-line. Part II

Interview of Amina Khelufi, Kseniia Myroshnyk and Nataliia Reva with Natalia Viatkina.

Наталія Вяткіна, Аміна Кхелуфі, Ксенія Мирошник, Наталія Рева

“Збережене і втрачене”. Спроба спогадів on-line. Частина II

Інтерв'ю Аміні Кхелуфі, Ксенії Мирошник і Наталії Реви з Наталією Вяткіною.

Natalia Viatkina, PhD, Senior Researcher at Hr. Skovoroda Institute of Philosophy, NAS of Ukraine.

Наталія Вяткіна, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії НАН України ім. Г.С. Сковороди.

e-mail: natalia.viatkina@ukr.net

Amina Kkhelufi, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Аміна Кхелуфі, аспірантка філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка (Україна).

e-mail: amina.khelufi@gmail.com

Kseniia Myroshnyk, undergraduate student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Ксенія Мирошник студентка філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка (Україна).

e-mail: kseniiamyroshnyk@gmail.com

Nataliia Reva, PhD student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Наталія Рева, аспірантка філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка (Україна).

e-mail: Natalie.reva@gmail.com
